

4. Легенький Г. И. Педагогический процесс как целостная динамическая система / Григорий Илларионович Легенький. – Х. : Вища школа. Изд-во при Харьковском ун-те, 1979. – 144 с.

5. Методология в сфере теории и практики / [отв. ред. А. Л. Симаков, В. Н. Карпович и др.]; [АН СССР Сиб. отд-ние]. – Новосибирск : Наука, 1988. – 306 с.

6. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : Сб. документов. 1917 – 1973 гг. / [сост. А. А. Абакумов и др.] – М. : Педагогика, 1974. – 560 с.

7. Проблемы методологии системного исследования / [ред. коллегия : И. В. Блауберг и др.]. – М. : Мысль, 1970. – 455 с.

8. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні / О. В. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К. : П. П. Н., 2003. – С. 16 – 25.

УДК 37 (092)

Т.В.Шоліна

Чернівецький національний
університет ім. Ю. Федьковича

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО В ЕМІГРАЦІЇ (1914-1938)

У статті висвітлено окремі аспекти науково-освітньої та громадської діяльності видатного українського науковця, педагога, політика, академіка С. Смаль-Стоцького в міжвоєнний період; охарактеризовано просвітницьку роботу професора в таборі військовополонених у Фрайштадті, науково-педагогічну діяльність в Українському вільному університеті та його внесок у роботу громадських товариств української еміграції у Празі.

В статье освещаются некоторые аспекты научно-образовательной и общественной деятельности выдающегося украинского ученого, педагога, политика, академика С. Смал-Стоцкого с 1914 по 1938 год; характеризуется просветительская работа профессора в лагере военнопленных в Фрайштадте, научно-педагогическая деятельность в Украинском свободном университете и его вклад в работу общественных организаций украинской эмиграции в Праге.

In article is considered science, educational and public activity of Ukrainian scientist, teacher, and politician academic S. Smal-Stockiy in 20–30 years of XX cent. In article is characterized education work the professor in camp for prisoner of war in Frayshtadte, scientific and pedagogical activity in Ukrainian free university and contribution to public activity of Ukrainian emigration society in Prague.

Постановка проблеми. Пошук нових шляхів у педагогіці нерозривно пов'язаний з осмисленням минулого, розглядом досвіду минулих поколінь, видатних педагогічних персоналій. Сучасні науковці здійснюють активні розвідки щодо життя і діяльності непересічних українців, які творили освіту, науку і культуру на поневолених українських землях та в

еміграції і були свідомо «забуті» за радянських часів. Одним з них є академік Степан Смаль-Стоцький, який усе життя присвятив рідному народові. Досвід його роботи в царині просвіти народу, формування національної свідомості може стати цікавою знахідкою для сучасних педагогів. Видатний науковець, педагог, політик, громадський діяч народився у Галичині, більшість свого життя провів на Буковині і змушений був виїхати з краю на початку Першої світової війни. Доля вченого склалася так, що решту життя він провів у Празі, активно працюючи у складі української громади Чеської республіки.

Аналіз актуальних досліджень. Певні дослідження про С. Смаль-Стоцького з'явилися ще за життя вченого і були присвячені ювілеям академіка, інша частина вийшла у рік смерті професора, як некрологи та згадки про вченого на «скорботних академіях» і в часописах. Це статті В. Біднова, М. Возняка, І. Герасимовича, Л. Граничка, А. Жука, В. Королів-Старого, З. Мирної, С. Сірополка. Окрему нішу займають згадки про С. Смаль-Стоцького та оцінка його діяльності учнями професора – В. Сімовичем, О. Цесиком, Л. Луцівим, І. Підгоренком. Подальші згадки про академіка зустрічаємо лише у виданнях діаспори. Постать вченого ще досі маловідома широким педагогічним колам, хоча діяльність професора у сфері політики, дипломатії, історії визвольних змагань уже досліджували історики Буковини й України загалом. За сучасної доби найширші дослідження творчої біографії професора здійснив О. Добржанський, які висвітлені у працях «Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність» (у співавторстві з В. Даниленком) та «Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР» (у співавторстві з П. Брицьким). Тут ґрунтовно проаналізований внесок С. Смаль-Стоцького у становлення і розвиток національного руху українців на Буковині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Дослідники торкнулися наукового доробку видатного буковинця, його посольської, дипломатичної та урядової діяльності, громадської роботи. На жаль педагогічна діяльність професора та його просвітницька робота проаналізовані недостатньо, що зумовило вибір теми дослідження. Це стосується й просвітницької діяльності академіка С. Смаль-Стоцького в період Першої світової війни та життя у Празі.

Мета статті – висвітлити окремі аспекти науково-освітньої та громадської діяльності Степана Смаль-Стоцького у період еміграції:

культурно-просвітницька робота під час Першої світової війни, освітня та наукова діяльність у Празі, участь у громадських організаціях української еміграції в Чехословаччині.

Виклад основного матеріалу. Степан (Стефан) Смаль-Стоцький народився у 1859 р. на Галичині, середню освіту здобув у Львові, а вищу – у Чернівцях. Перша половина життя професора пройшла в період протиборства двох ідейних течій у поглядах на національний розвиток українців. Перша – москвофільство, що пропагувало «єдину Русь від Камчатки до Карпат» та дивну суміш української, російської та церковнослов'янської мови – «язичіє». Друга – народовство, що визнавало українців (русинів) окремим народом, якому варто допомогти посісти «достойне місце» серед інших народів за допомогою просвіти, розвитку його культурної, економічної та освітньої сфер. Степан Смаль-Стоцький відстоював позиції народовства і всю свою широку громадську діяльність присвячував розвитку української громади Буковини.

Здобувши ступінь доктора філології у Відні та очоливши кафедру слов'янської філології філософського факультету Чернівецького університету, С. Смаль-Стоцький працював у культурно-просвітницьких товариствах «Руська Бесіда», «Руська Школа», «Народний Дім», «Буковинський Боян», «Історичне товариство», політичному товаристві «Руська Рада», економічних – «Селянська Каса», «Союз хліборобських спілок», «Карпати» та інших найрізноманітніших за напрямками діяльності. У межах культурно-освітньої роботи цих товариств професор займався підготовкою та редагуванням літератури для народу – часописів «Буковина», «Руська Рада», «Хлібороб», «Народний голос» та вміщував у них свої статті. Професор здійснював посольську (депутатську) та урядову діяльність (з 1892 по 1912 рр. був депутатом Буковинського сейму, з 1911 р. – депутатом Австрійського парламенту, з 1904 р. – заступником крайового маршалка). До початку Першої світової війни він став символом українського національного руху, одним з найвпливовіших людей Буковини. Його заслугою є введення фонетичного правопису української мови у школах Буковини і Галичини, відкриття десятків українських шкіл, читалень, кас взаємодопомоги (райфайзенок), активізація широких народних мас на боротьбу за свої права, здобуття освіти, постійний культурний розвиток.

У 1914 р. Степан Смаль-Стоцький, якому вже виповнилося 55, пішов на службу в австрійську армію та обіймає різні посади, у тому числі адвоката у військово-польових судах, де врятував не одного українця від несправедливого вироку. У 1916 р. учень професора, Василь Сімович, запросив С. Смаль-Стоцького взяти участь у просвітній роботі у таборі Фрайштадт, яку вели члени Союзу визволення України (СВУ) серед військовополонених українців російської армії. Метою діяльності цієї організації, а точніше її «Просвітнього відділу», було поширення національно-визвольних ідей серед полонених українських вояків, їх патріотичне виховання і як результат – формування боєздатних військових частин для відстоювання української держави (у лавах австрійської армії). Така робота була організована у Фрайштадті (Австрія), Раштаті, Зальцвелделі та Вецлярі (Німеччина). Степан Смаль-Стоцький спочатку виконував обов'язки старшини зв'язкового між командою табору і таборовою організацією СВУ, що проводила культурно-освітню діяльність, але швидко залучився до просвітницької роботи. Тут він «своєю батьківською поведінкою з полоненими і своїми викладами придбав серед них велику любов і поважання. Великий знавець мови і творчості Т. Шевченка, професор Смаль-Стоцький захоплював слухачів своєю інтерпретацією творів Кобзаря, зосібна історично-політичного змісту і поклав неоціненні заслуги для пробудження національної свідомості серед полонених» [4]. Робота у таборі відбувалася так: спочатку лекції і публічні читання проводили члени просвітнього відділу, паралельно готуючи полонених з-поміж інтелігенції і вчительства, а потім під керівництвом спеціалістів просвіту здійснили самі полонені. Освітня діяльність не була легкою. У річному звіті про культурно-освітню роботу у таборі за 1915/16 навчальний рік знаходимо дані про серйозні труднощі, які виникали на початку цієї діяльності: членів СВУ сприймали як австрійських шпигунів, платних агентів, у таборі велася чорносотенна агітація і залякування тих, хто виявив бажання ходити на навчання тюрмою, чи навіть стратою після повернення додому, доходило і до відкритої ворожнечі (бійок, кидання камінням, знищення книжок та часописів). Та й прихильні до просвітян українці-полонені сприймали їх критично: слово «Україна» викликало сміх і глум, вживання української мови було незвичне і тим більше дивним видавалося українське слово у книжках і газетах [9]. Крім того, існували й

побутові труднощі, складності у відносинах з військовою адміністрацією табору та постійна зміна контингенту (дехто від'їжджав, з новоприбулими потрібно було все починати спочатку). Попри всі труднощі, робота давала хороші результати. Майже відразу у таборі були організовані товариства «Просвіта» ім. М. Драгоманова, «Січ» ім. Гетьмана Петра Дорошенка, драматичне ім. І. Котляревського, видавниче ім. І. Франка, фотографічне «Світло», соціальний кружок, бібліотека. У межах товариства «Просвіта» Степан Смаль-Стоцький читав курси української мови, історії української літератури, історії України, декламації і виразного читання, українознавства. Під керівництвом С. Смаль-Стоцького діяв курс для неписьменних, де заняття проводили вчителі-полонені. Степан Смаль-Стоцький також брав участь у діяльності учительського гуртка, читав (після від'їзду В. Сімовича) курси української мови, історії української літератури, історії педагогіки, психології, логіки та методики навчання для українських учителів-військовополонених. Під час лекцій застосовувалося унаочнення – виклади відбувалися при «скіоптиконі із застосуванням світляних образів». У зв'язку з недостатньою кількістю таких образів при таборі у фотографічному товаристві «Світло» почали власне виготовлення діапозитивів з історії України, української літератури, анатомії людини, географії, бджільництва, природознавства, сільського господарства, таборового життя [3].

З метою національного виховання полонених у таборі проводилися щовівторка таборіві віча, де обговорювалися світові і воєнні події, щосереди – політичні дискусії, а щосуботи – літературно-мистецькі вечорниці за участі драматичного товариства, видавався таборовий часопис «Розвага». Визначними стали публічні виклади про окремі українські краї, зокрема доповіді С. Смаль-Стоцького про Буковину, а виклади професора з Шевченкознавства здобули таку популярність, що розрахована на тисячу осіб аудиторія не могла вмістити всіх бажаючих [3, 113]. Степан Смаль-Стоцький у межах товариства «Січ» організував декламаторські змагання та курс української граматики, де основна увага зверталася на вправлення у написанні диктантів; у межах драматичного товариства він керував драматичним курсом та організовував святкування роковин видатних українців (І. Франка, Т. Шевченка). Учений працював по 16–18 годин на тиждень у таборі, але

пізніше мав уже виконувати депутатські обов'язки, коли австрійський парламент відновив діяльність.

У 1917 р. Степан Смаль-Стоцький очолив Центральну управу Українських січових стрільців (ЦУ УСС), формував дивізії сірожупанників з українських військовополонених, але і в цей час не зраджував культурно-освітнім ідеалам – домагався звільнення від військової служби вчителів середніх шкіл [11], створив фаховий журнал «Українське військо» (що, на жаль, так і не вийшов), організував «Товариство опіки над німечниками УСС», основна мета якого – влаштувати на роботу колишніх січовиків, дбати про освіту їх дітей та фізичне здоров'я, гігієнічне і спортивне виховання молоді [2, 145]. Погляди С. Смаль-Стоцького на стрілецьтво відображені у відозві ЦУ УСС за його підписом: «Стрілецьтво, як рідне українське національне військо, повне національної свідомості і національних ідеалів, – повинно ширити скрізь серед українського населення національну свідомість, знання історії, літератури, краю і людей, пісні і музики, пошанування і культ всього рідного, своїх національних пам'яток, своєї минувшини» [12, 436]. Методами такої роботи мали стати бесіди, публічні читання, музичні і співочі вистави, заснування просвітніх і культурних товариств, бібліотек.

У листопаді 1918 р. Гетьман П. Скоропадський заснував Українську Академію Наук і прізвище С. Смаль-Стоцького стоїть у наказі про членів фундаторів УАН четвертим, за ним В. Вернадський. Серед 12 перших академіків С. Смаль-Стоцький був єдиним із Західної України. Він був обраний секретарем історично-філологічного відділу та членом правління УАН, але, на жаль, не зміг бути присутнім на жодному засіданні. Та не тільки це свідчить про пошанування вченого, майже одночасно уряд новоствореної ЗУНР зарезервував для нього посаду міністра освіти, але професор відмовився, оскільки вважав свою роботу у Відні дуже важливою.

У 1919 р. починається празький період у житті Степана Смаль-Стоцького, він призначений послом ЗУНР у Чехословаччині і на нього покладається місія налагодження відносин між місцевою владою і численною українською громадою, що опинилася тут в еміграції. Професор став співорганізатором Українського клубу, що мав на меті підтримання товариського життя серед українців. Під його керівництвом клуб організував курси чеської мови для українців та української мови для чехів,

улаштовував публічні лекції, літературно-мистецькі вечори, заснував добродійне жіноче товариство [1, 130]. Крім того, С. Смаль-Стоцький був завідувачем кафедри українознавства у високій торгівельній школі Праги та головував у Союзі українських журналістів і письменників.

У 1921 р. для задоволення потреб українського студентства у вищій освіті до Праги було перенесено Український вільний університет (УВУ), де С. Смаль-Стоцький відразу почав викладацьку роботу та входив до вищого органу університету – сенату, а у 1922 р. став деканом філософського факультету. Цей заклад визначав свою роботу «як таку, що має служити інтересам рідного краю і рідного народу, а тому виконує свої функції за кордоном тимчасово і дає можливість підготувати молодь до діяльності на Батьківщині в майбутніх установах та урядах» [8, 47]. Український вільний університет дав змогу професорам займатися науковою діяльністю під час вимушеного перебування поза межами Батьківщини. Не забував Степан Смаль-Стоцький і науковців на рідній землі – під його проводом діє товариство допомоги вченим, що опинилися у важкому матеріальному становищі [8]. Водночас професор здійснив навчальну редакцію наукових праць і підручників УВУ. В університеті С. Смаль-Стоцький протягом 20 семестрів читав такі курси: українська мова в сім'ї слов'янських мов, семінар української філології (читання творів Т. Шевченка, наукові праці, читання творів І. Франка та О. Кобилянської), історія української літератури і культури XVI і XVII століття, розбір вибраних поетичних творів української літератури, семінар (граматичні вправи, реферати і праці), українська граматики, пояснення Шевченкових поезій, українська граматики (відмінювання), граматичний розбір староукраїнських текстів, відмінювання дієслів, ритміка Шевченкових поезій, інтерпретація Шевченкових поем, фонетика, родовід української мови, семінар («Солдатський Портрет» Квітки-Основ'яненка), огляд індоєвропейської і слов'янської сім'ї, граматичні вправи, українська мова і її говори, хиби української літературної мови [7]. У Празі академік С. Смаль-Стоцький дістав змогу продовжити свої наукові пошуки. Тут виходять його найґрунтовніші праці з мовознавства та шевченкознавства: «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов та їх взаємне споріднення» (1925, 1927 – друге видання), «Ритміка Шевченкової поезії» (1926), «Обов'язки української науки супроти Шевченка» (1928), «Найближчі завдання славістики і україністики» (1928), «Українська літературна мова» (1928), «Українська мова. Її початки, розвиток і характеристичні прикмети» (1933), «Т. Шевченко,

інтерпретації» (1934), «Питання про східнослов'янську прамову» (1937), «Останній рік Шевченкової поетичної творчості» (1939). Доповнюють цей перелік наукових праць статі з інтерпретаціями окремих творів Т. Шевченка, рецензіями на праці інших учених, згадками про видатних сучасників, пропозиціями та коментарями до упорядкування правопису української мови.

Своїми працями та активною науковою діяльністю С. Смаль-Стоцький презентував українську науку у світі. Особливо цінними для такої діяльності стали Перший та Другий наукові з'їзди у Празі (1930, 1932 рр.). Якщо у першому з'їзді С. Смаль-Стоцький брав участь лише в лінгвістичній секції, то у другому – був обраний головою організаційного комітету з'їзду. На відкритті Другого з'їзду професор виголосив цікаву промову, де подав стислий огляд заснування і діяльності українських освітніх та наукових товариств в еміграції та наголосив на тому, що попри всі труднощі, з якими стикається українська наука за межами Батьківщини, у неї є важлива перевага над роботою вчених на рідній землі – свобода слова і думки [10].

Не забував професор С. Смаль-Стоцький і про громадську діяльність. У 1920 р. у Празі був організований VII сокільський з'їзд, але делегація зі Львова не змогла прибути. На прохання галичан Степан Смаль-Стоцький організував представництво сокільства у Празі і сам взяв участь у «здвизі» [1]. У 1928–1929 рр. за ініціативою сенату Українського вільного університету С. Смаль-Стоцький серед інших професорів кожного понеділка по 1–2 години читав публічні лекції для українського громадянства в Студентському Домі [8, 144], регулярно виступав на вечорах, присвячених пам'яті видатних українців. Його сучасниця З. Мирна згадувала як на одному з Шевченківських вечорів професор виголошував промову «Шевченко – співець самостійної України»: «Доповідь його зробила колосальне враження, як змістом реферату, так і умінням виразно читати. Не менше враження зробила і його імпозантна постать, втілення великої сили і здоровля і його шляхетного духу, який наче ореолом оточував його особу» [5, 12].

Наприкінці 1924 р. професор став одним із засновників Українського Академічного комітету, що об'єднав усі українські наукові установи за кордоном і ввійшов до Міжнародної Комісії для Інтелектуальної Співпраці при Лізі Націй. Академік був членом Слов'янського інституту у Празі, Українського Історично-Філологічного товариства. У межах останнього вчений опублікував 25 наукових праць, виголосив велику кількість

доповідей та рефератів, а у 1930 р. ініціював дискусію про початки української нації, матеріали якої пізніше вийшли окремим виданням «Откоуду єсть пошла Руская Земля...» і яка набрала широкого розголосу у пресі. У 1938 р. урядом Української Народної Республіки в еміграції створено Українську Могілянсько-Мазепинську Академію Наук як альтернативу Українській Академії Наук у Києві, що стала більшовицькою. С. Смаль-Стоцький став членом-фундатором академії, розробив статут цієї установи і став першим її головою [1, 147].

Однією з найголовніших справ останніх років життя Степана Смаль-Стоцького стало товариство «Музей Визвольної Боротьби України» (МВБУ), головою якого він став у 1935 р. Новий голова відразу активно взявся до справи: передав музею майже всю свою бібліотеку та архів, активізував збір нових експонатів, опублікував відозви та заклики до української еміграції про збір коштів на нове приміщення для музею. Подаємо один із таких закликів: «Якщо ми, українці, нація, хоч не державна, все ж таки нація, а не голота, то мусимо це виявляти тим, що високо шанувати народню спадщину, «діла незабутніх дідів наших», народню традицію, мусять нам бути святі усі пам'ятники великого народного зриву української визвольної боротьби, мусимо збудувати для них храм на вічну пам'ять і науку прийдущим поколінням, мусимо перед цілим світом показати, яку велику ціну має у нас народня культура, мусимо «Музей Визвольної Боротьби України в Празі» примістити у власній домівці...» [6, 4]. Проте стан здоров'я професора погіршувався і з 1937 р. засідання управи товариства відбувалися у нього вдома, де він і підписав купчу на окремий будинок для товариства, завершивши розпочату справу. Відчуваючи, що сили залишають його, професор заповів не влаштовувати пишного похорону, а гроші, що пішли б на це, передати на потреби товариства МВБУ. Помер Степан Смаль-Стоцький 17 серпня 1938 року і похований за власним бажанням у Кракові біля дружини.

Висновки. Отже заслуги Степана Смаль-Стоцького полягають у тому, що в складний період визвольних змагань України він на чужині примножував і розвивав українську науку, освіту і культуру. В умовах матеріальної скрути, відсутності необхідних ресурсів, організаційної нестабільності, часто в атмосфері ворожості та відчуженості академік знаходив оптимальні шляхи для формування національного світогляду та активної життєвої позиції у вояків, полонених, студентів та громадськості.

Академік С. Смаль-Стоцький своєю діяльністю та власним прикладом формував ставлення іноземців до українства, відкривав перед ними здобутки української науки, налагоджував співпрацю та дружні відносини, допомагав зберігати національну ідентичність українській громаді в Чехословаччині. Цим самим персоналія С. Смаль-Стоцького заслуговує на окреме вивчення.

У статті висвітлюються лише окремі фрагменти творчої біографії професора Смаль-Стоцького, його різнопланової діяльності. Окремих досліджень потребує його мовознавча та літературознавча діяльність, а в контексті педагогіки варто було дослідити досвід викладацької роботи професора, його громадсько-просвітницьку діяльність для дорослих, національну ідею в його поглядах. Досвід С. Смаль-Стоцького міг би бути цінним джерелом для розробки сучасної позаформальної освіти та громадсько-просвітницького руху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брицький П. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР / Петро Брицький, Олександр Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 2007. – 241 с.
2. Даниленко В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність / Віктор Михайлович Даниленко, Олександр Володимирович Добржанський. – Київ – Чернівці : Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.
3. Дубрівний П. Культурно-просвітня робота у таборі Фрайштад / Павло Дубрівний / Союз визволення України. 1914–1918. – Відень – Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 99–156.
4. Жук А. Зі споминів про професора Степана Смаль-Стоцького / А. Жук // Літопис Червоної Калини (Ілюстрований журнал історії та побуту). – Львів. – 1938. – Х Річник. – Ч.1 0. – С. 2–3.
5. Мирна З. Спомин про бл.п. Степана Смаль-Стоцького / З. Мирна // Жіноча доля. – 1938. – Ч. 20. – С. 12.
6. Смаль-Стоцький С. Академік Ст. Смаль-Стоцький на анкету музею у справі Українського Дому в Празі / Степан Смаль-Стоцький // Вісти Музею визвольної боротьби України. – 1934. – Ч. 4. – С. 4.
7. Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага: Державна друкарня в Празі, 1931. – С. 17–37.
8. ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 140. – 514 арк. Український вільний університет у Празі. Канцелярія. Звіти про діяльність Університету 1921–1943 рр.
9. ЦДАВО України Ф.4404. – Оп.1. – Спр.15. – 8 арк. Річний звіт про культурно-освітню роботу в таборі Фрайштадт в 1915/1916 рр. (чернетка).
10. ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.226. – 113 арк. Матеріали II Українського Наукового з'їзду у Празі (20–24.03.1932 р.).
11. ЦДІАУ у м. Львів. – Ф.362 «К. Студинський». – Оп.1. – Спр.388. – Арк. 1-127 Листи С. Смаль-Стоцького до К. Студинського.
12. Центральна Управа УСС до Українського Січового Стрілецтва // За волю України : Історичний зб. УСС. – Нью-Йорк, 1967. – С. 436–437.